

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ

УДК 349.3

DOI <https://doi.org/10.32840/pdu.3-1.14>

Н. В. Іванова

аспірантка кафедри цивільно-правових дисциплін,
господарського та трудового права
Харківського національного педагогічного університету
імені Г. С. Сковороди

СОЦІАЛЬНЕ СТРАХУВАННЯ ЯК ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВА ФОРМА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

У статті проаналізовано соціальне страхування як організаційно-правову форму соціального забезпечення. Цей інститут захисту розглянуто як систему відносин між застрахованою особою, страхувальником і страховиком, що полягають у наданні застрахованій особі коштом соціальних страхових фондів, що формуються шляхом сплати страхових внесків, матеріального забезпечення в разі хвороби, повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від неї обставин, старості та в інших випадках, передбачених законом.

Зазначено, що соціальному страхуванню як особливому інституту захисту від соціального ризику притаманні такі особливості: (а) ця форма соціального захисту переважно поширюється на осіб найманої праці на суспільно організованих виробництвах, для яких основним і часто єдиним джерелом засобів існування є заробітна плата; (б) розуміння соціального ризику, що з ним пов'язаний, як закономірного й об'єктивного масового явища, що зачіпає значні соціально-демографічні та професійні групи, прошарки населення; (в) фінансування соціального страхування здійснюється всіма основними соціальними партнерами – працівниками, роботодавцями й державою різною мірою.

Сформульовано висновок, що соціальне страхування: 1) є важливою частиною соціального захисту населення, центром якого є людина та її потреби, а якість їх задоволення впливає на соціально-економічний розвиток держави; 2) основна форма захисту від соціально-економічних ризиків, оскільки воно поширюється на економічно активне населення, тобто на осіб, які мають трудові доходи, що є підґрунтям для нарахування страхових внесків; 3) створює умови для відтворення робочої сили та захисту громадян у разі настання певних страхових випадків: втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття, нещасного випадку на виробництві тощо; 4) є матеріальною гарантією права на соціальний захист, адже його головна суть зводиться до того, що за ним застрахована особа в разі настання страхового випадку отримує за рахунок страхувальника від страховика матеріальне забезпечення; 5) це важливий елемент механізму стимулювання трудової й підприємницької активності громадян.

Ключові слова: населення, держава, соціальний захист, соціальне страхування, страховий випадок, соціальний ризик.

Постановка проблеми. Докорінне реформування системи соціального забезпечення населення розпочалося з прийняття Основ законодавства України

про загальнообов'язкове державне соціальне страхування. Цей законодавчий акт передбачав комплексний соціальний захист громадян на підставі загальних правових, фінансових та організаційних

засад загальнообов'язкового державного соціального страхування громадян України, а його складником було визнання необхідності створення 5 видів соціального страхування: пенсійне; на випадок безробіття; у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності й витратами, зумовленими похованням; від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності; медичне. Однак останнім часом законотворці і правозастосовники стали дедалі частіше відступати від справжньої природи і цільової спрямованості загальнообов'язкового державного соціального страхування як форми соціального забезпечення населення. Причиною цього є не тільки фінансово-економічна ситуація у країні, а й нестабільність законодавства в цій царині. За таких обставин принципового значення набуває поглиблення теоретичних уявлень про природу соціального страхування, його зміст, функції та принципи. Важливим актуальним завданням сьогодення є також окреслення перспектив розвитку цієї організаційно-правової форми соціального забезпечення, методів підвищення ефективності її організації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми соціального страхування в Україні та шляхи її вирішення досліджувалися багатьма вітчизняними науковцями, такими як В.В. Андріїва, О.С. Арсентьева, М.І. Боднарук, Н.Б. Болотіна, Г.В. Єфремова, О.В. Москаленко, С.М. Прилипко, А.М. Слюсар, С.М. Синчук, Б.І. Сташків, О.В. Тищенко, Л.П. Шумна, О.М. Ярошенко.

Мета статті. Для втілення цього завдання важливим є проведення ґрунтовного аналізу юридичної природи соціального страхування як організаційно-правової форми соціального забезпечення.

Виклад основного матеріалу. Соціальне забезпечення як особливий інститут сучасної демократичної, правової, соціальної держави виступає гарантією гідного існування й розвитку кожного члена суспільства, здійснюється у відповідних організаційно-правових формах (із чітким визначенням джерел фінансування) залежно від настання певного соціального ризику. Під організаційно-правовою формою Л.П. Шумна пропонує розу-

міти законодавчо передбачений спосіб організації реалізації права громадян на соціальне забезпечення, який має спеціальні завдання, зумовлений соціальними ризиками, видами забезпечення, колом суб'єктів, які їх отримують і які їх надають, а також джерелами й порядком формування відповідних коштів [1, с. 236]. Значення цих форм полягає в тому, що завдяки їм створюються підвалини для більш раціонального й ефективного розподілу фінансово-матеріальних ресурсів на соціальне забезпечення. Хоча організаційно-правові форми соціального забезпечення постійно трансформуються й наповнюються новим змістом, чітке їх установлення є гарантією здійснення конституційного права людини на соціальний захист.

Висловлюємо солідарність авторському колективу підручника «Право соціального забезпечення в Україні» (за редакцією О.М. Ярошенка) в тому, що сучасна система соціального забезпечення включає такі організаційно-правові форми: а) соціальне страхування коштом обов'язкових страхових внесків до відповідних фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування і добровільних внесків до них або до недержавних страхових фондів; б) державне забезпечення й надання соціальних послуг окремим категоріям громадян коштом Державного бюджету; в) соціальна допомога й соціальна підтримка непрацездатних громадян коштом Державного або місцевих бюджетів [2, с. 26]. При цьому беззаперечним є те, що вказані форми постійно трансформуються й наповнюються новим змістом.

Україна поступово переходить до системи соціального захисту населення, притаманної державам із соціально орієнтованою ринковою економікою, заснованою на обов'язковому соціальному страхуванні. Страхові принципи соціального захисту громадян у разі хвороби, повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, у разі безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом, закладено вказаними Основами, якими передбачено запровадження 5 окремих видів загальнообов'язкового державного соціального страхування –

пенсійного, медичного, у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності, на випадок безробіття, від нещасного випадку на виробництві і професійного захворювання. За новою організацією системи соціального захисту населення в Україні вже зроблено перехід від бюджетного до страхового принципу фінансування окремих напрямів соціальних видатків, створено нові механізми управління коштами соціального страхування на основі паритетності представників від застрахованих осіб, роботодавців та держави. Учасники парламентських слухань «Соціальне страхування і соціальне забезпечення в Україні: сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку» [3] зазначали, що позитивні результати запровадження системи загальнообов'язкового державного соціального страхування були відчутні майже відразу. Регулярно стала здійснюватися виплата матеріального забезпечення безробітного, ліквідована заборгованість із виплати допомоги по тимчасовій непрацездатності, забезпечена регулярність поточних виплат постраждалим на виробництві і значно зменшена заборгованість із виплати відшкодування шкоди минулих років. Збільшилася чисельність страхувальників, які до створення фондів не реєструвалися як платники внесків. Система соціального страхування вже зіграла й у подальшому відіграватиме позитивну роль у підвищенні рівня соціального захисту громадян.

На переконання Д.О. Єрмоленка, система соціального страхування включає економічний і правовий аспекти. Перший полягає в тому, що соціальне страхування становить собою частину прибутків підприємств і суб'єктів підприємницької діяльності, призначених для соціального забезпечення працівників у випадках, передбачених законодавством. Тому воно нерозривно пов'язане з розвитком економіки, зміцнення якої прямо впливає на збільшення прибутків підприємства й відрахування коштів на соціальне страхування. Останнє, своєю чергою, впливає на підвищення ефективності господарської діяльності підприємства шляхом поліпшення матеріального становища його працівників. Це не добродійна форма матеріального забезпечення непрацездат-

них, а спосіб створення необхідних економічних передумов для збереження працездатності економічно активної частини населення, а в необхідних випадках – матеріального забезпечення у разі втрати працездатності. Другий – у тому, що таке страхування становить собою встановлену державою й регульовану нормами права систему соціального захисту працездатних і непрацездатних громадян у разі настання передбачених законодавством страхових випадків. На думку правознавця, соціальне страхування варто визначити як основне джерело й одну з форм матеріального забезпечення громадян у разі хвороби, нещасного випадку, а також у старості шляхом перерозподілу коштів від працездатних непрацездатним, побудоване на принципі солідарності поколінь і нерозривно пов'язане з трудовою діяльністю людини в господарському комплексі держави [4, с. 124, 125].

Отже, наявність у державі системи соціального страхування є одним із проявів цивілізованого громадянського суспільства, яка включає в себе соціальні, економічні, фінансові та правові аспекти. Соціальні аспекти полягають у створенні всеосяжної та універсальної системи захисту всіх верств населення від чинників нестабільності. Наявність такої системи свідчить про ефективну соціальну політику держави, спрямовану на задоволення потреб громадян. З економічної точки зору страхування виступає важелем перерозподілу грошових коштів у суспільстві та пов'язане з розвитком економіки. Зміцнення останньої впливає на зростання доходів підприємств, а разом із тим і збільшення розміру страхових внесків. Соціальне страхування впливає на підвищення ефективності діяльності підприємства через матеріальне забезпечення й охорону здоров'я працівників. Воно створює необхідні економічні передумови для збереження працездатності економічно активної частини населення, а в певних випадках забезпечує виплату соціальної допомоги у разі втрати працездатності внаслідок загального захворювання, нещасного випадку на виробництві чи професійного захворювання. З правової точки зору соціальне страхування – це система юридичних норм, які регулюють соціальний захист

населення в разі настання страхових випадків, передбачених законодавством. Воно є фінансовою категорією, яка виражає економічні відносини, що виникають у процесі розподілу та перерозподілу валового внутрішнього продукту шляхом формування фондів грошових коштів та їх використання для забезпечення громадян у старості, на випадок постійної чи тимчасової втрати працездатності, безробіття та ін.

Одну з перших спроб дати системну відповідь на запитання, в чому ж полягає зміст поняття «соціального страхування», зробив М.О. Вігдорчик. Дослідник висловив міркування, що порівняно із загальними видами страхування соціальне має особливості, властиві його об'єкту й колу осіб, які беруть участь у ньому. Спеціальний характер об'єкта соціального страхування впливає, насамперед, із причин, що зумовили виникнення соціального страхування як окремого інституту. Цими причинами стало підвищення ризику втрати робітником заробітної плати внаслідок тимчасової непрацездатності, нещасного випадку, безробіття тощо. Первинним (основним) об'єктом соціального страхування став саме ризик втрати заробітку. Цей об'єкт свого часу був новим для інституту страхування, хоча ризики, які зумовлювали, зокрема, втрату заробітку, були здавна відомі таким видам особистого страхування, як страхування життя, медичне, від нещасного випадку та ін. Фахівець пропонує розглядати це явище як сукупність усіх тих форм і видів страхування, які мають на меті боротьбу з незабезпеченістю широких верств населення [5, с. 18-21]. Соціальне страхування – це найважливіший елемент державної соціальної політики у сфері управління ризиками відтворення населення, що виконує функції соціального захисту, забезпечення фінансування соціальної допомоги, регулювання доходів і рівня життя різних груп населення, попередження та профілактики наслідків настання соціальних ризиків [6, с. 252].

На думку С.Г. Стеценка, В.Ю. Стеценка та Я.М. Шатковського, до характерних ознак соціального страхування варто зарахувати: а) поєднання інтересів суспільства й окремої людини, оскільки воно зацікавлене в забезпеченні гідного мінімально необхід-

ного рівня життя кожного його представника, а окремий індивід – у компенсації або мінімізації наслідків зміни свого матеріального (соціального) становища, що настали внаслідок страхового випадку; б) джерелом фінансування соціального страхування виступає спеціальний позабюджетний фонд; в) страхова виплата в рамках цього явища не зумовлена розміром страхового внеску; г) страхові ризики, від настання яких здійснюється соціальне страхування, мають соціально значущий характер, тобто великомасштабні масові наслідки; г) це явище охоплює тільки економічно активне населення, тобто працююче, отже, розмір страхових виплат має певну залежність від розміру страхового внеску [7, с. 18, 19]. Своєю чергою, О.В. Москаленко вважає, що загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню притаманні такі риси: а) це організаційно-правова форма соціального забезпечення; б) воно становить собою сукупність економічних, організаційних і правових заходів; в) воно створюється й гарантується державою; г) воно спрямоване на компенсацію або мінімізацію наслідків погіршення матеріального й соціального становища громадян; г) основними його суб'єктами є працівники, а в передбачених законом випадках – інші категорії громадян; д) його об'єктом виступає страховий випадок – хвороба, втрата працездатності, годувальника, безробіття з незалежних від громадянина обставин, старість та ін.; е) реалізується коштом страхових фондів; є) джерела соціально-страхових коштів – це обов'язкові страхові внески роботодавців, громадян, а також інші джерела надходжень, передбачені законом; ж) соціально-страхові кошти не включаються до Державного бюджету України, не підлягають вилученню й використовуються тільки за цільовим призначенням [8, с. 74].

Підтримуючи позиції науковців із цієї проблематики, вважаємо, що соціальне страхування варто розглядати як систему відносин між застрахованою особою, страхувальником і страховиком, що полягають у наданні застрахованій особі коштом соціальних страхових фондів, що формуються шляхом сплати страхових внесків, матеріального забезпечення в разі хвороби, повної, часткової або тимчасової втрати

працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від неї обставин, старості та в інших випадках, передбачених законом. При цьому соціальному страхуванню як особливому інституту захисту від соціального ризику іманентні такі особливості: а) ця форма соціального захисту переважно поширюється на осіб найманої праці на суспільно організованих виробництвах, для яких основним і часто єдиним джерелом засобів існування є заробітна плата; б) розуміння соціального ризику, що з ним пов'язаний, як закономірного й об'єктивного масового явища, що зачіпає значні соціально-демографічні та професійні групи, прошарки населення; в) фінансування соціального страхування здійснюється всіма основними соціальними партнерами – працівниками, роботодавцями й державою різною мірою.

На переконання МОП, ця організаційно-правова форма соціального забезпечення, на відміну від інших, має низку важливих переваг, а саме: залучення матеріально і морально працівників (від яких потрібне здійснення внесків) до процесу захисту їх здоров'я і працездатності; створення спеціалізованих (а тому і високоефективних) страхових установ, що займаються винятково організацією профілактики, медичним обслуговуванням, наданням грошових виплат, що забезпечуються однієї і тією самою організацією; гарантія певних прав (відповідно, збереження самоповаги в тих осіб, які здійснюють внески), що захищає від довільних рішень органу, відповідального за виплату допомоги; гарантія виплат шляхом виділення певних ресурсів і розподілу витрат протягом тривалого періоду згідно зі страховим розрахунком.

Висновки і пропозиції. Отже, підбиваючи підсумок, можемо констатувати, що соціальне страхування: а) є важливою частиною соціального захисту населення, центром якого є людина та її потреби, а якість їх задоволення впливає на соціально-економічний розвиток держави; б) основна форма захисту від соціально-економічних ризиків, оскільки воно поширюється на економічно активне населення, тобто на осіб, які мають трудові доходи, що є підґрунтям для нарахування страхових внесків; в) створює умови для відтво-

рення робочої сили та захисту громадян у разі настання певних страхових випадків: втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття, нещасного випадку на виробництві тощо; г) є матеріальною гарантією права на соціальний захист, адже його головна суть зводиться до того, що за ним застрахована особа в разі настання страхового випадку отримує за рахунок страхувальника від страховика матеріальне забезпечення; г) це важливий елемент механізму стимулювання трудової й підприємницької активності громадян.

У процесі реформування національної системи загальнообов'язкового державного соціального страхування необхідно, перш за все, вирішити такі основні завдання: завершити формування законодавчої бази; забезпечити поєднання особистої відповідальності кожної застрахованої особи й солідарності всіх застрахованих осіб у питанні формування й витрачання страхових коштів; розробити й запровадити економіко-правовий механізм, який дав би змогу зацікавити працівників і роботодавців у зниженні страхових ризиків; гарантувати надання мінімальних страхових виплат на рівні, не нижче прожиткового мінімуму, встановленого законом, із поступовим їх підвищенням; опрацювати і втілити в життя механізм щорічного реального зростання розміру матеріального забезпечення; посилити диференціацію умов і розмірів матеріального забезпечення й соціальних послуг, що надаються застрахованим особам; вирішити питання про розширення й удосконалення бази для нарахування страхових внесків та окреслити коло їх платників, у тому числі шляхом легалізації доходів; провести більш чітку диференціацію страхових тарифів у межах окремих видів загальнообов'язкового державного соціального страхування; забезпечити всю повноту відповідальності кожного із страхових фондів за фінансову ситуацію в окремому виді досліджуваного соціального страхування; поєднати скорочення пільг по сплаті страхових внесків із передбаченням у видатках Державного бюджету України коштів на їх компенсацію; оптимізувати співвідношення рівня страхових внесків і страхових виплат; посилити відповідальність за спрямування коштів

цільових страхових фондів на фінансування виплат нестрахового характеру; підвищити ефективність адміністрування витрат.

Список використаної літератури:

1. Шумна Л.П. Соціальна підтримка як організаційно-правова форма соціального забезпечення : дис. ... д-ра юрид. наук. Чернігів, 2014. 455 с.
2. Право соціального забезпечення в Україні : підручник / О.М. Ярошенко та ін. 4-те вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2015. 458 с.
3. Про Рекомендації парламентських слухань «Соціальне страхування та соціальне забезпечення в Україні: сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку» : Постанова Верховної Ради України від 21.06.2005 р. №2679-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 29. Ст. 389.
4. Єрмоленко Д.О. Правовий статус людини і громадянина в Україні як соціальній державі : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2002. 175 с
5. Вигдорчик Н.А. Теория и практика социального страхования. Вып. I : Теоретические основы социального страхования. Петроград : Книга, 1919. 144 с.
6. Зеленко Н. Соціальне страхування в системі соціального захисту населення України. *Формування ринкової економіки в Україні*. 2009. Вип. 19. С. 249-255.
7. Стеценко С.Г., Стеценко В.Ю., Шатковський Я.М. Медичне право України (правові засади забезпечення медичного страхування). Київ : Атіка, 2010. 208 с.
8. Москаленко О.В. Принципи соціального страхування в сучасних умовах господарювання : дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2013. 427 с.

Ivanova N. Social insurance as an organizational and legal form of social security

The article analyzes social insurance as an organizational and legal form of social security. This institute of protection is considered as a system of relations between the insured person, the insurer and the insurer, which consists in providing to the insured person at the expense of social insurance funds formed by payment of insurance premiums, financial support in case of sickness, complete, partial or temporary disability, loss of year, unemployment, regardless of circumstances, old age and in other cases prescribed by law.

It is noted that the following features are inherent in social insurance as a special institute of protection against social risk: a) this form of social protection mainly extends to wage earners in publicly organized industries, for which the main and often the only source of livelihood is wages; b) understanding of the social risk associated with it as a natural and objective mass phenomenon affecting significant socio-demographic and occupational groups, sections of the population; c) social insurance is funded by all major social partners – workers, employers and the state – to varying degrees.

Summing up, it is concluded that social insurance: 1) is an important part of social protection of the population, the center of which is the person and his needs, and the quality of their satisfaction affects the socio-economic development of the state; 2) the main form of protection against socio-economic risks, since it extends to the economically active population, that is, to persons with a working income, which is the basis for the calculation of insurance premiums; 3) creates conditions for the restoration of the workforce and the protection of citizens in the event of certain insurance cases: disability, loss of breadwinner, unemployment, industrial accident, etc.; 4) is a material guarantee of the right to social protection, because its main essence is that the insured person in the event of an insured event receives financial support from the insurer from the insurer; 5) an important element of the mechanism for stimulating citizens' employment and entrepreneurial activity.

Key words: *population, state, social protection, social insurance, insurance case, social risk.*